

Labiliteit van liberale samenlevingen.

Een beschouwing voor medewerkers van Dasym.

Heel even hebben we gedacht dat de toekomst voortaan liberaal zou zijn. Dat was in de jaren negentig. De Sovjetunie had zojuist het veld geruimd en de wereldhandel nam een hoge vlucht, steeds meer staten leken een democratisch stelsel te omarmen, politieke stromingen als de sociaaldemocratie en christendemocratie aanvaardden het beginsel van marktwerking en gewone burgers beriepen zich maar al te graag op hun private vrijheden. Toch was de euforie van korte duur. Koud waren de jaren negentig voorbij of aanhangers van de radicale Islam vielen de VS aan, hét symbool van een liberale maatschappij. Even later zagen we bepaalde landen de voorkeur aan een meer autoritaire vorm van bestuur geven. En op veel plaatsen in de westerse wereld diende zich een populisme aan dat op gespannen voet met liberale waarden staat. Met andere woorden: zo heel erg duurzaam was de gedroomde toekomst niet.

We hadden gewaarschuwd kunnen zijn. Denk aan Robert Michels die beseftte dat elke organisatie, hoe democratisch ze aanvankelijk ook is, vroeg of laat tot oligarchie verwordt omdat macht en expertise zich bij de leiders ophopen. Of lees Alexis de Tocqueville die meende dat er gemakkelijk een tirannie van de meerderheid ontstaat die de rechten van minderheden verdrukt. Of ga terug naar Plato die al lang geleden wees op het gevaar dat een democratische regime door een te grote vrijheid in tirannie uitmondt. En mocht men weinig ontzag voor deze denkers voelen dan waren er nog altijd de historische feiten die lieten zien hoe kwetsbaar een liberale samenleving is. Het ontbreekt waarachtig niet aan autocraten die vanuit een democratisch bestel de macht konden veroveren. Zo bezien is het niet vreemd dat het liberale hoogtij van de jaren negentig sneller dan verwacht ten einde liep.

Een en ander stelt ons voor de vraag wat er in het Westen gaande is. Met dit essay probeer ik een eerste diagnose te ontwikkelen. Laat ik vooropstellen dat het om speculatieve redenering gaat die een meer systematische doordenking en empirische toetsing nodig maakt. Niettemin wil ik graag voldoen aan het verzoek van Dasym om een tekst over dit onderwerp te leveren. Ik zal beginnen met een korte beschouwing over de vraag waarom een liberaal regime door sociale actoren vaak als ‘leeg’ ervaren wordt (deel 1). Vervolgens ga ik in op datgene wat er rond de Brexit is gebeurd, waarbij ik de ervaring van leegte meer gedetailleerd beschrijf (deel 2). Ten slotte vraag ik me af of een dergelijke gebeurtenis ook voor Nederland te verwachten is (deel 3). Wellicht ten overvloede voeg ik eraan toe dat dit laatste niet als een voorspelling is bedoeld. Ik ben er diep van overtuigd dat we de geschiedenis als een open proces moeten opvatten en dat elk denken in termen van determinatie uit den boze is. Veel hangt af van de manier waarop we zelf handelen. Juist daarom moeten we de vraag stellen hoe het met onze liberale samenleving staat.

Mijn poging om een diagnose van de huidige situatie te ontwerpen berust op het vermengen van twee werkwijzen. Ik hanteer enerzijds een meer conceptuele benadering zoals men die in de politieke filosofie gebruikt met de bedoeling een aantal grondbeginselen van de liberale samenleving te verhelderen. Anderzijds volg ik een meer empirische werkwijze die uit de sociale wetenschappen stamt en op het beschrijven van de feitelijke situatie is gericht. Een dergelijke mix lijkt me noodzakelijk als men het eigene van een verschijnsel als de Brexit en zijn betekenis voor ons wil vaststellen. De methodologische problemen die hiermee samenhangen zal ik op een andere plaats behandelen. Dit essay richt zich met name op de vraag wat deze dramatische gebeurtenis over de liberale maatschappij te zeggen heeft.

De liberale ordening.

Ik noem een samenleving liberaal als het maatschappelijk verkeer door vrijheid en gelijkheid wordt gereguleerd. Beide beginselen behoren tot de publieke sfeer. Dit betekent dat ze niet over alle aspecten van het menselijk samenleven gaan maar alleen over die zaken die voor een ordelijk en vreedzaam samengaan van burgers zorgen. Ze hebben dus een beperkte betekenis. Tegelijkertijd hebben ze vérstrekkende gevolgen omdat ze algemene voorwaarden bepalen waaronder het menselijk leven zich in al zijn variatie en complexiteit voltrekt. Vrijheid en gelijkheid zijn dan ook nauw verbonden met de manier waarop in het Westen over macht, staat, recht en samenleving wordt gedacht. Daarbij moeten we beseffen dat alles wat in ons leven echt belangrijk is zich aan de politiek onttrekt. Je zou zelfs de stelling kunnen verdedigen dat we een politieke orde moeten beoordelen vanuit de vraag in hoeverre ze bijdraagt aan de bloei van datgene wat juist niet tot de politiek behoort.

Een belangrijk kenmerk van de liberale orde is vervolgens dat zowel vrijheid als gelijkheid op een negatieve manier worden bepaald. Ik steun hierbij op het denken van Isaiah Berlin die een onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid heeft gemaakt.¹ Het laatste begrip verwijst naar de situatie waarin ik eigen waarden of doelen kan realiseren ook als het betekent dat ik anderen aan mijn wil moet onderwerpen. Negatieve vrijheid daarentegen verwijst naar een situatie waarin ik mijn doelen kan najagen zonder dat ik daarbij door anderen gehinderd wordt. Het liberale denken gaat nadrukkelijk van de tweede optie uit en ziet daarmee af van elke streven om de vrijheid van een hogere waarde te voorzien. Dat vinden we terug in de opvatting die Claude Lefort ontwikkelde met betrekking tot democratie als een systeem dat elke inhoudelijk bepaling misten waar de plaats van de macht ten principale leeg moet zijn.²

Hetzelfde gaat voor een beginsel als gelijkheid op. De rechtsstaat berust op het idee dat men alle burgers op eenzelfde wijze moet behandelen en dat iedereen aan dezelfde rechtsregels moet gehoorzamen. Ook hier geen positieve bepaling van datgene wat men zou moeten doen maar een negatieve en wel in die zin dat ongelijkheid uit den boze is. Overigens horen beide beginselen ten nauwste bij elkaar. We kunnen de liberale orde niet tot één van beide terug brengen. De op gelijkheid gebaseerde rechtsregels hebben juist tot doel om de vrijheid van alle burgers te waarborgen en het handelen van de burgers moet zich binnen een juridisch kader afspelen. Deze verbondenheid is zelfs zo sterk dat staten het gehoorzamen van rechtsregels dwingend opleggen. Aldus is de liberale orde iets heel anders dan een ruimte waarin geen normen bestaan en de bewegingsvrijheid van burgers onbeperkt is. In een liberale opvatting van burgerschap zijn wel degelijk grenzen aan ons gedrag gesteld, zij het dat deze

even leeg zijn als de negatieve vrijheid is. We mogen doen wat we goed, belangrijk of waardevol achten maar we mogen anderen niet hinderen hetzelfde te doen.³

De vitale ordening

Het kan geen kwaad erop te wijzen dat de liberale orde in veel landen van het Westen goed geworteld is. Kijken we bijvoorbeeld naar de waarden die Geert Hofstede onderscheidt dan zien we dat individualisme en egalitarisme in brede kring worden aanvaard.⁴ Daarbij kunnen we het eerste als een benadering van vrijheid opvatten, ook al gaat het bij Hofstede met name om de vraag in hoeverre burgers zich bij hun keuzen en gedragingen voegen naar de eisen die hun gemeenschap stelt. Voor alle West-Europese landen geldt dat ze de ruimte voor een individuele keuze zeer op prijs stellen. Verder zou egalitarisme een benadering van gelijkheid kunnen zijn, ook al relateert Hofstede dat in de eerste plaats aan machtsafstand. In egalitaire samenlevingen zijn burgers sterk geneigd om elkaar als gelijken te behandelen. We zien dat de score op beide dimensies in Noordwest Europa het hoogste is. Je kunt het ook anders formuleren en zeggen dat de twee eerste beginselen van de Franse Revolutie in dit deel van de wereld door een meerderheid van de bevolking zijn verinnerlijkt. Aldus zijn vrijheid en gelijkheid beginselen die zowel in het publieke als in het sociale leven doorwerken.

Toch zou het een vergissing zijn te denken dat we met het omarmen van een liberale orde kunnen volstaan. De negatieve aard van de betreffende beginselen werkt prima als het om de minimalisering van wrijving, aanvaring en conflicten gaat maar het sociale leven reikt – zoals gezegd – ver boven de politieke orde uit. Het vertoont een eigen dynamiek die met begrippen als vrijheid en gelijkheid nauwelijks te denken is. Volgens mij is ze beter te begrijpen vanuit variatie en selectie, twee evolutionaire beginselen die we bij de meest uiteenlopende levensvormen terug vinden.⁵ Het eerste beginsel houdt in dat levende wezens voortdurend nieuwe kenmerken ontwikkelen zodat er na verloop van tijd een zekere differentiatie zichtbaar wordt. Het tweede beginsel houdt in dat deze levensvormen moeten overleven in een milieu dat specifieke eisen aan hen stelt. Sommigen varianten zullen beter aan die eisen beantwoorden dan andere met als gevolg dat hun kans op overleven groter is. Ook deze principes horen stevast bij elkaar. De evolutionaire dynamiek staat stil als een van beide beginselen zou weg vallen.

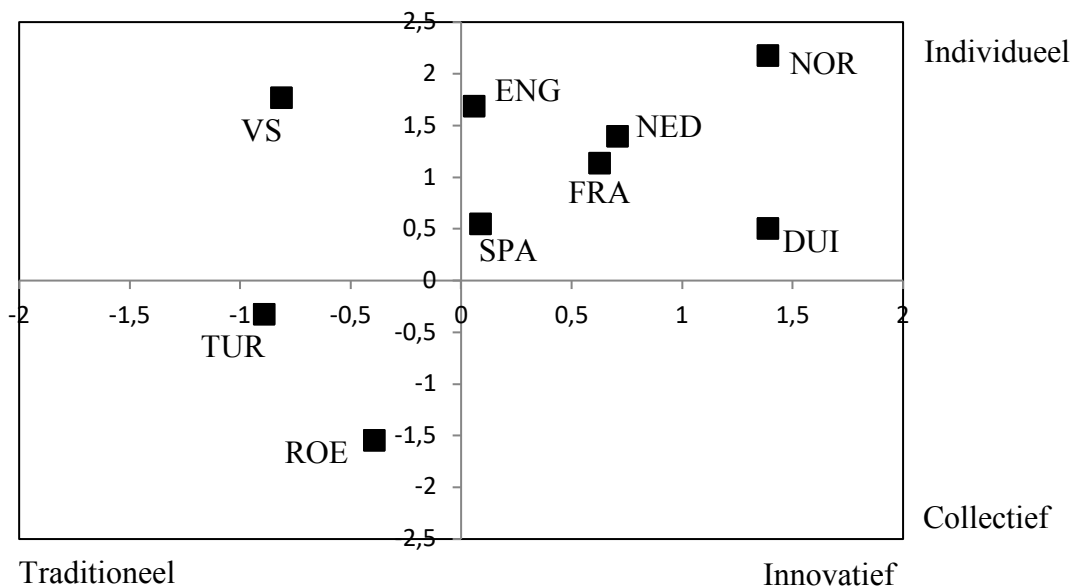
Behalve dat het samengaan van variatie en selectie een andere logica vertoont dan de liberale is van belang dat het hier gaat om positieve grootheden. Vrijheid en gelijkheid zijn twee manieren om te zorgen *dat iets niet gebeurt*, maar de betekenis van vitale beginselen is *dat iets juist wel gebeurt*. Zo houdt variatie in dat zich nieuwe soorten ontwikkelen, dat bestaande soorten nieuwe kenmerken verwerven of dat oude kenmerken een nieuwe functionaliteit krijgen. Dat geldt ook voor de selectiedruk die van het milieu uitgaat. We zijn geneigd om selectieve processen als iets negatiefs te zien omdat ze ervoor zorgen dat bepaalde soorten, kenmerken of gedragingen in het geval van een misfit uitsterven. Maar op langere termijn is het effect van deze mechanismen positief omdat ze een betere afstemming tussen levensvormen en hun milieu bewerkstelligen. Mede daarom mondt de evolutionaire dynamiek uit in een hogere graad van complexiteit. Dat geldt niet alleen voor processen die zich afspelen in de natuur. De werking van variatie en selectie is ook in de sociaal-culturele geschiedenis merkbaar. Men hoeft de huidige samenleving maar te vergelijken met het stenen tijdperk om daarvan overtuigd te zijn.⁶

Mate van modernisering

Een interessante vraag is uiteraard hoe wij ons het samengaan van een liberale en een vitale orde voorstellen. Ik denk dat het ontstaan van de liberale maatschappij voor een enorme versnelling van de sociaal-culturele evolutie zorgde. Deze verandering valt goeddeels samen met het proces van modernisering dat enkele eeuwen geleden in West-Europa begon en dat zich inmiddels vrijwel overal voltrekt. Natuurlijk bestond er voor de moderne tijd ook maatschappelijke verandering maar het tempo daarvan bleef doorgaans laag omdat de balans van variatie en selectie overhelde naar het laatste moment. De meeste veranderingen of innovaties waren alleen acceptabel als ze binnen de sociale, culturele en religieuze codes van de betreffende samenleving pasten. Bezien vanuit onze tijd verliep de ontwikkeling zeer traag. Met andere woorden: er bestond wel een zekere dynamiek maar ze bleef binnen de grenzen die traditie en gemeenschap oplegden. Met het ontstaan van een liberale samenleving bereikt deze dynamiek een hoger niveau. Het beginsel van de vrijheid brengt met zich mee dat er meer ruimte voor sociale variatie, culturele diversiteit en individuele verschillen komt, terwijl het beginsel van de gelijkheid maakt dat de selectieve processen door een rechtsstatelijk kader worden begrensd.

Figuur 1

Score van 9 landen op de twee dimensies van Inglehart:
traditioneel / seculier (x-as) en individueel / collectief (y-as)

Bijgevolg kan men de moderne samenleving beschouwen als een veld dat twee dimensies telt. Deze vallen in grote lijnen samen met de twee assen die Roland Inglehart bij zijn onderzoek naar waarden voorstelde.⁷ Op de eerste as staan innovatie en behoud tegenover elkaar. De balans tussen deze krachten pakt per land of tijdstip anders uit. Er is geen enkele samenleving die voor 100 procent op vernieuwing draait zoals er ook geen land bestaat waar het leven zich geheel aan de traditie houdt. Maar we kunnen wel een onderscheid maken tussen landen die relatief grote belangstelling hebben voor variatie, vernieuwing of dynamiek en landen waar behoud, traditie en selectie doorslaggevend zijn. Op de tweede as staan de krachten van individuele ontplooiing en onderwerping aan de groep tegenover elkaar. Ook dat zijn geen absolute grootheden: ze vormen een schaal waarbij elk land een eigen plaats inneemt. Bij gevolg kunnen we onderscheid maken tussen landen die relatief veel ruimte voor openheid,

vrijheid of zelfexpressie toelaten en landen die sterk aan gemeenschap, gelijkheid en gezag hechten.

Figuur 1 illustreert dat er op dit vlak behoorlijke verschillen zijn. We bepalen voor acht Europese landen en de VS hoe ze scoren op de twee assen van Inglehart: traditioneel versus seculier en individueel versus collectief.⁸ Van de genoemde landen blijkt Noorwegen het meest modern te zijn want de score voor individuele vrijheid én die voor seculiere dynamiek zijn beide hoog. Nederland bevindt zich eveneens in dit kwadrant zij het dat de score op beide assen minder uitgesproken is, hetgeen ook voor Frankrijk geldt. Opmerkelijk aan Duitsland is dat het een hoge score op innovatie met een bijna gemiddelde score op collectiviteit laat zien terwijl de omgekeerde situatie zich in het Verenigd Koninkrijk voordoet: een gemiddelde score qua innovatie terwijl de waardering voor individuele vrijheid aanzienlijk is. Er zijn ook landen waar de modernisering langzamer verloopt en wel in die zin dat ze relatief strek aan traditionele waarden (Turkije) dan wel aan collectieve waarden hechten (Roemenië). De VS vormen een geval apart: ze combineren een sterke waardering voor individuele vrijheid met een gehechtheid aan traditionele waarden op cultureel en religieus gebied.

Dynamiek per domein

Dat landen in het veld van de moderniteit uiteenlopende posities innemen, betekent niet dat die voor eeuwig vastliggen. In feite treden er van tijd tot tijd veranderingen op, bijvoorbeeld doordat een samenleving terugkeert naar traditionele normen of doordat ze juist voor een meer liberale richting kiest. Daarop kom ik in het derde deel van dit essay nog terug. Voorlopig wil ik eraan herinneren dat de combinatie van liberale en vitale dynamiek ook binnen samenlevingen niet steeds hetzelfde verloopt. Er zijn nu eenmaal domeinen waar deze combinatie op een specifieke wijze uitwerkt. Voortgaande op de twee dimensies van Inglehart onderscheid ik het economische, het nationale, het culturele en het grootstedelijke domein. Bij het eerste spelen de markt en het bedrijfsleven een rol. Bij het tweede komt het vooral op de staat en nationale belangen aan. Bij het derde staan democratie en identiteit centraal terwijl het vierde domein een samenspel van openheid en creativiteit veronderstelt. Onderstaande figuur brengt deze domeinen op schematische manier in beeld.

Kenmerkend voor de liberale samenleving is dat elk van deze domeinen een eigen dynamiek vertoont. Daarbij spelen niet altijd dezelfde krachten mee. Zo vloeit het functioneren van de markt uit een combinatie van individuele vrijheid en maatschappelijke selectie voort. Bedrijven, ondernemers, investeerders en klanten hebben een relatief grote bewegingsvrijheid maar worden hard afgerekend op het behaalde resultaat. Het nationale leven daarentegen laat vooral een combinatie van selectie en gemeenschapsvorming zien. Het primaat ligt bij niet bij het individu maar bij groepen en hun belangen resp. bij de nationale gemeenschap in haar geheel. Tegelijkertijd spelen selectieve processen een rol, al was het maar omdat burgerschap aan specifieke eisen onderhevig is. Het culturele domein deelt met de politiek dat het om gemeenschap gaat, zij het dat de nadruk meer op variatie dan op selectie ligt. Ten slotte laat het grootstedelijke domein een mix van culturele innovatie en individuele vrijheid zien.

Toch is het niet allemaal goud wat er blinkt. Een woord als dynamiek heeft in moderne samenleving al snel een positieve klank maar we mogen niet vergeten dat elk van deze domeinen op een labiel evenwicht berust waarbij het eindresultaat niet door één maar door twee krachten wordt bepaald. Daarom kunnen deze evenwichten ook worden verstoord wat vervolgens tot maatschappelijke onrust leidt. Dat wordt geïllustreerd door vier problemen die

Figuur 2

Vier domeinen als mix van de vitale orde (horizontaal) en de liberale orde (verticaal) inclusief de problematiek die ontstaat wanneer de evenwichten worden verstoord.

	Selectie Traditie Behoud	Variatie Innovatie Dynamiek
Vrijheid Openheid Individualiteit	Markt Economie Ongelijkheid	Stedelijkheid Media Polarisatie
Gelijkheid Gemeenschap Gezagsuitoefening	Overheid Nationaliteit Populisme	Cultuur Identiteit Tribalisme

vandaag de dag spelen en die allemaal op het verstoren van een balans wijzen. In het economische domein zien we nieuwe scheidslijnen ontstaan. Denk aan spanningen tussen burgers met een lage en een hoge opleiding. In het politieke domein verliezen middenpartijen terrein terwijl het populisme sterker wordt. Op cultureel vlak zien we toenemende polarisatie waarbij de strijd vooral om allochtoon versus autochtoon gaat. En ten slotte neemt de afstand tussen grootstedelijke dynamiek en leven op het platteland langzaam maar zeker toe. Op deze velden vertoont de liberale samenleving een dynamiek die we niet altijd als vooruitgang kunnen aanduiden. Sterker nog: we zien tegenkrachten ontstaan die zich afkeren van de moderniteit of die haar in elk geval van een andere richting willen voorzien. Alvorens dat uit te werken sta ik stil bij een gebeurtenis waarin al deze problemen bij elkaar kwamen en die veel waarnemers heeft verrast.

II

Omdat het bestuderen van meerdere publicaties over de Brexit teveel tijd zou vergen, heb ik een kunstgreep toegepast. Ik verdiepte me grondig in een boek dat Titia Ketelaar recentelijk geschreven heeft en waarvan de volledige titel als volgt luidt: *Mind The Gap. Het Engelse eilandgevoel en de vele tegenstellingen in één land.*⁹ Ze leefde in haar jeugd een aantal jaren in Engeland en was er tussen 2010 en 2016 als correspondent voor *NRC Handelsblad* actief. Haar goed geschreven boek laat zich lezen als het verslag van een antropoloog die vele jaren bij een bevriende stam heeft doorgebracht. Ze is in staat om aan de buitenkant van de Engelse samenleving voorbij te zien en door te dringen tot de meer subtiele onderstromen die uiteindelijk hebben geleid tot het dramatische besluit om uit de Europese Unie te stappen. Na het boek van Ketelaar aan een vorm van close reading te hebben onderworpen, kwam ik tot een verzameling inzichten die ik hieronder min of meer samenhangend zal weergeven.

Kloof tussen arm en rijk

Sociale scheidslijnen spelen in Engeland een voorname rol. De klassenradar van de Engelsen staat altijd aan, schrijft Ketelaar (p. 267). Ze hebben haarfijn in de gaten wie uit de *working class*, wie uit de *middle class* en wie uit de *upper class* afkomstig is. Dat blijkt niet alleen een kwestie van levensstijl of smaak. Klasse bepaalt in hoge mate hoeveel macht je hebt, wat je kansen op de arbeidsmarkt zijn en of je kinderen naar een goede school toe gaan. Numeriek is het gewicht van de elite niet groot (ze omvat 6 procent van de bevolking) maar dat neemt niet weg dat ze een enorme invloed op het sociale leven uitoefent. Bovendien zijn de betrekkingen tussen hogere en lagere klasse van oudsher weinig hartelijk. Al in de negentiende eeuw werd een onderscheid gemaakt tussen armen die men wel en die men niet zou mogen helpen. In dat verband sprak Disraeli over twee naties die nauwelijks met elkaar van doen hadden. Ook vandaag de dag is er weinig mededogen met degenen die aan het kortste eind van de sociale dynamiek trekken.

Dat werd alleen maar versterkt door de manier waarop het economisch leven zich vanaf de jaren zeventig ontwikkelde. Terwijl de financiële dienstverlening met Londen als centrum een forse groei doormaakte, kwam er een einde aan de zware industrie. Men ging over tot het sluiten van mijnen, staalfabrieken en scheepswerven, een beleid dat vooral de Noordelijke steden trof. Het leidde op grote schaal tot armoede en verval. Zo is het aantal banen in de maaksector met 60 procent gedaald. Steden die een ontwikkelde dienstensector of universiteit hebben, zoals Leeds of Manchester, kwamen er weer bovenop maar in veel andere gevallen gold dat niet. Het is daarom niet vreemd dat je in het Noorden relatief veel vervallen steden vindt. Ze komen vaak in een neerwaartse spiraal terecht, waarbij slechte leefomstandigheden ertoe leiden dat het leven nog veel slechter wordt. Zo zijn er in Liverpool bepaalde buurten waar mannen acht jaar korter leven dan het landelijke gemiddelde.

Deze zorgelijke situatie hangt onmiskenbaar samen met het liberale beleid dat verschillende regeringen de afgelopen decennia hebben gevoerd. Het begon met premier Thatcher die eind jaren zeventig een aanval opende op de invloedrijke vakbonden. Daarbij speelde ook een rol dat de Engelse politiek meer in het teken staat van confrontatie dan van samenwerking en overleg. Dat maakt het overwinnen van sociale tegenstellingen op nationaal niveau nagenoeg onmogelijk. Maar beslissend was vermoedelijk het feit dat Labour zich in de jaren negentig tot het neoliberalisme heeft bekeerd. Doordat men over de hele breedte van het maatschappelijk leven inzette op marktwerking kon men de negatieve gevolgen ervan niet langer tegengaan. Het is niet vreemd dat de achterban van arbeiders zich verraden voelde. Ze wist dat de conservatieven zich nauwelijks om het Noorden van Engeland bekommerden, maar dat ze nu ook door Labour in de steek gelaten werd, kwam hard aan. Er was niet langer een traditionele partij die op haar loyaliteit kon rekenen.

Kloof van stad en platteland

Ketelaar schrijft uitvoerig over de betekenis van het platteland voor het nationale zelfbeeld. De liefde van de Engelsman voor het platteland gaat boven alles, lezen we (p. 19). Maar we moeten wel beseffen dat het om een mythe gaat. Vooral stedelingen zijn gehecht aan het idee van een dorpsleven dat min of meer homogeen, veilig en harmonieus zou zijn. Ze plaatsen het tegenover de moderne stad die voor van lawaai, misdaad en culturele diversiteit zou staan. Ze dromen van een *green and pleasant land* dat ze als het hart van de nationale gemeenschap zien en dat ze tegen boze krachten willen beschermen. Het valt betwijfelen of zo'n platteland

ooit heeft bestaan. In werkelijkheid had het zwaar te lijden onder de aanleg van mijnen, fabrieken en spoorwegen maar dat doet niets af aan het idyllisch beeld dat de Engelsen lang koesterden. De moeilijkheid is evenwel dat zich allerlei vormen van achteruitgang aandienen. Het aantal boerenbedrijven neemt af, veel jongeren vertrekken naar de stad, de school gaat dicht terwijl de laatste winkel sluit, er zijn minder bus- of treinverbindingen en soms moet men het zelfs zonder pub stellen. Dat alles is niet alleen een probleem in economische en sociale termen, het bedreigt ook de manier waarop burgers zich hun vaderland voorstellen.

Deze bedreiging werd als het ware verdubbeld in de relatie tussen Engeland en de overige delen van het Verenigd Koninkrijk. Zoals bekend maken Schotland, Wales en Noord-Ierland er deel van uit. Maar een hechte eenheid is de afgelopen drie eeuwen niet ontstaan en in het recente verleden werd de onderlinge verhouding steeds ongemakkelijker. Dat blijkt het duidelijkst uit het streven van de Schotten naar een onafhankelijke staat. Zij voelen zich steeds minder betrokken bij alles wat Engeland aangaat. Ze storen zich meer en meer aan tal van maatregelen die hen vanuit Londen worden opgelegd. Je kunt niet zeggen dat de Schotten altijd overtuigde aanhangers van de Europese Unie zijn geweest, maar de Engelse weerzin tegen de Unie gaf hen wel de kans om zich te profileren als pro-Europees. Vertrouwend op de vele gas- en olievelden in de Schotse wateren en zich onderscheidend van de anti-Europese houding bij het establishment ging Schotland de eigen autonomie benadrukken. Voor hen was het verstandshuwelijk met Engelsen langzamerhand voorbij, een idee dat in mindere mate eveneens door Wales en Noord-Ierland onderschreven werd. Dat heeft het nationale zelfbeeld geen goed gedaan.

Londen is uiteraard de tegenpool van zowel het platteland als de gewesten buiten Engeland. De stad is onmiskenbaar hét centrum van macht, cultuur, rijkdom en dynamiek. Terwijl de afstand tot de rest van het land steeds groter wordt, blijft de metropool talent en kapitaal uit de hele wereld aantrekken. Het is een door en door liberale stad die etnisch, sociaal, cultureel en religieus een enorme diversiteit vertoont. De Londense bevolking is jonger, beter opgeleid, beter betaald, multi-cultureler en linkser dan gemiddeld. Een en ander neemt niet weg dat de contrasten in Londen zelf eveneens toenamen. Vooral de welgestelden hebben de afgelopen decennia van de economische dynamiek geprofiteerd. Het is veelzeggend dat de huren tussen 1997 en 2010 met 63 procent omhoog gingen. Rijken uit de hele wereld kopen het meest aantrekkelijke van de City op waardoor de gewone middenklasse naar de stedelijke periferie moet uitwijken. En ook Londen kent zijn wijken waar de levensverwachting lager dan gemiddeld is. Zo biedt de stad met al zijn glanzende architectuur een misleidend beeld. Het suggereert een voortdurende innovatie en dynamiek terwijl daarachter vaak een uitzichtloos bestaan schuilgaat.

Kloof tussen vreemd en eigen.

Een van de voornaamste beginselen in de Engelse cultuur is privacy. Je bemoeit je alleen met je eigen zaak en je geeft anderen een faire kans om hetzelfde te doen. Het brengt een groot respect voor onderlinge gelijkheid met zich mee. Dat komt het meest treffend tot uitdrukking in de befaamde queue: iedereen wacht op zijn beurt en alleen de buitenlanders trekken zich hier niets van aan. Overigens zal een echte Engelsman ook in dat geval zijn fatsoen houden. Tegen de voordringer wordt niets gezegd – hooguit zullen andere wachtenden met gefronste wenkbrauwen of gekuch hem duidelijk maken dat hij een ongeschreven regel schendt. En ook zonder queue weten alle klanten van de bakker wiens beurt het is. Voor sommigen, zoals John Stuart Mill, maakte dit respect voor individuele burgers het wezen van de Engelse beschaving

uit. Anderen geloven dat de basis daarvoor in de Magna Carta van 1215 werd gelegd. Daarop valt heel wat af te dingen maar het neemt niet weg dat het respect voor privacy tot op heden in Engeland een cruciale rol vervult. Men laat de ander in zijn waarden, al verwacht men wel dat die ander zich niet aan mij gaat opdringen.

Het gevolg is dat burgers door de bank genomen veel zelfbeheersing opbrengen. Ze zullen niet snel iets van zichzelf of hun gevoelsleven laten merken. Ze nemen van nature een gereserveerde houding aan. Bij een ontmoeting weten ze niet goed wat ze met hun handen moeten aanvangen, laat staan dat ze elkaar op een spontane manier aanraken. Ze willen niemand in verlegenheid brengen en mede daarom ligt het woordje sorry op een ieders lip bestorven. Uit een schatting bleek dat de gemiddelde Engelsman gedurende zijn leven 1,9 miljoen keer sorry zegt. Deze houding ligt ook ten grondslag aan het omzichtige taalgebruik en de onbegrijpelijke gedragscodes waarover buitenlanders zo vaak struikelen. Men is in hoge mate op het voorkomen van aanvaringen gericht. In het openbaar je woede of ergernis tonen geldt als vernederend – dat doet men op het Europese vasteland. Het stellen van een directe vraag ervaren de Engelsen als bot, zelfs wanneer die met een beleefd *please* wordt ingeleid. Men geeft de voorkeur aan een meer omslachtige benadering en juist dat is de basis voor een goed contact. Slechts zelden zegt een Engelsman wat hij bedoelt, zo lezen we bij Ketelaar (p. 191). Veel van zijn woorden hebben een verborgen betekenis. Typeert hij een voorstel als *not bad* dan is hij behoorlijk enthousiast. Maar omschrijft hij het als een *excellent idea* dan vindt hij het voorstel idioot.

Deze culturele codes werken zolang de Engelsen onder elkaar blijven. De moeilijkheid is uiteraard dat er ook immigranten en buitenlanders zijn die zich onvoldoende van die codes aantrekken. Je kunt ze nauwelijks tot de orde roepen, juist omdat het respect voor anderen zich tegen een dergelijk gebaar verzet. Dus roept het gedrag van ‘vreemdelingen’ steeds meer onbehagen op. In feite komt de gewone burger in een ongemakkelijke spagaat terecht. Van de ene kant zijn veel Engelsen overtuigde voorstanders van diversiteit, van de andere kant voelt menigeen zich in zijn eigenheid bedreigd. Neem het verdelen van woonruimte. Gegeven het beginsel van de queue zeggen burgers: Als je hier wil komen moet je achter aansluiten. Maar in de praktijk geeft de gemeente voorrang aan de nieuwkomers en dat steekt. Zodoende is het de Engelse beschaving zelf die integratie niet eenvoudig maakt. Men vond het lange tijd goed dat immigranten aan hun culturele of religieuze voorkeuren vasthielden maar op een zeker moment ging het storend werken. Dat geldt bij voorbeeld voor de Oost Europeanen die in het weekend dronken over straat liepen. Dronken Engelsen bleven tenminste in hun pub! Bovendien bleek de voorspelling dat er maar 13.000 Oost Europeanen zouden komen niet juist. Het werden er meer dan een half miljoen! Volgens Labour ging het om een onvermijdelijke realiteit waar je nu eenmaal mee te leven hebt. Maar veel Engelsen hadden het gevoel dat ze in hun eigen land door migranten overspoeld werden.

Kloof van eiland en continent.

De samenleving van het Verenigd Koninkrijk is sterk bepaald door het gegeven dat men op een eiland woont. Men weet zich omringd door een wijde zee en de grenzen van het eigen land zijn volkomen duidelijk. Maar deze situatie brengt wel een zekere ambivalentie mee. Ze heeft de Engelsen al vroeg tot avonturiers gemaakt: zeevaarders, handelaren en krijgers die zich tot een machtige mogendheid ontwikkelden. Ze konden door het Britse rijk wereldwijd aan hun eigen taal en spelregels vasthouden. Het hielp ook bij het in standhouden van een nationale gemeenschap die individuele burgers grote vrijheid en gelijke rechten gaf. Maar

tegelijkertijd bleef men huiverig voor inmenging van buitenaf. Het eiland was ook een veilige thuishaven die men tegen externe gevaren wilde beschermen. Zaken die van elders kwamen, werden al snel als onwenselijk of riskant beschouwd. Mede daarom zag men het aanleggen van de Kanaaltunnel lange tijd als een probleem. Anders gezegd: leven op een eiland houdt in dat er een precaire balans tussen avontuur en veiligheid bestaat. Dat werkt tot op heden door. Enerzijds is het Verenigd Koninkrijk van wereldwijde handelstromen afhankelijk, anderzijds kan de interne vrede gemakkelijk worden verstoord door buitenlandse invloeden.

Het eilandgevoel hangt ook samen met het feit dat Engeland sinds 1066 niet meer door anderen veroverd is. Er deden zich nauwelijks gewelddadige revoluties voor, dat gebeurde vooral op het Europese continent. Dat geldt eveneens voor de twee wereldoorlogen waarbij Engeland betrokken was. Hoewel de herinnering daaraan hartstochtelijk gekoesterd wordt, overweegt een vereenvoudigd beeld. Met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog stellen de Engelsen hun eigen heldenrol voorop. De nadruk ligt niet zozeer op het tragische van de Holocaust maar op de heroïek van gewonnen veldslagen. Door de overwinning op Duitsland kon Engeland vasthouden aan het zelfbeeld van een moreel superieure staat. Het zag zichzelf als een volk van gentlemen dat de machtige vijand wist te verslaan. Dat zelfbeeld bleef mede overeind omdat men tot eind jaren vijftig een eigen wereldrijk bezat. Een en ander sterkte het Engelse geloof dat men weinig van het buitenland te leren heeft. Nog in 2012 tamboereerde premier Cameron op de morele superioriteit van de Engelse geschiedenis. Morele vragen daargelaten is duidelijk dat de economische en militaire macht van Engeland nog altijd zeer aanzienlijk is. Maar er bestaat wel een kloof tussen wat de Engelsen van zichzelf vinden en de manier waarop anderen hen zien.

Door dit alles was de relatie tussen de Europese Unie en het Verenigd Koninkrijk van meet af aan zeer ambivalent. In feite stond het Kanaal voor een mentale kloof: men wilde er niet aan dat Europa iets positiefs zou kunnen betekenen. Men dacht spontaan in termen van Engeland versus continent waarbij dat laatste vooral voor revolutie, oorlog en onderdrukking stond. In 1973 sloot men zich bij de Europese Unie aan, maar overtuigde Europeanen zijn de Britten nooit geweest. Economische motieven speelden steeds een grote rol. Premier Thatcher zag in de Europese Unie vooral een markt van 300 miljoen klanten aan wie het eigen bedrijfsleven onder gunstige voorwaarden kon leveren. Los van deze commerciële voordelen, voelde men zich vernederd doordat De Gaulle tot twee keer toe weigerde om met het Britse lidmaatschap akkoord te gaan. Men had verwacht op voet van gelijkheid te kunnen onderhandelen. Al met al werden de betrekkingen met het Europese vasteland nooit hartelijk. Berichten in de Engelse kranten over de Europese Unie zijn vaak evident onjuist. De afgelopen decennia was slechts één op de acht artikelen over dit onderwerp positief. Bepaalde euromythes – zoals het verhaal dat kromme bananen door Brussel verboden zouden zijn – worden op straat gewoon herhaald. En dan gaat het nog niet eens over zaken van belang zoals het feit dat men op het gebied van mensenrechten geen opdrachten van het Hof in Straatsburg aanvaardt omdat die rechten oorspronkelijk zijn uitgevonden in... Engeland.

III

Het voorgaande maakt duidelijk dat de titel van Ketelaars boek heel juist gekozen is. Ze legt met haar waarnemingen inderdaad een serie kloven bloot. Ik heb die gsystematiseerd door te kijken welke lacunes in het economische, het nationale, het culturele en het stedelijke leven zijn ontstaan met op de achtergrond het idee dat de Brexit met die lege plekken samen hangt.

Maar wat heeft dat nu met de liberale maatschappij van doen? Zijn de voorstanders van een liberale politiek in staat om een dergelijke uitkomst te voorkomen of te voorzien? En in hoeverre vloeit die uitkomst voort uit de leegte die het liberale denken eigen is?

Het Engelse scenario

Om deze vragen te beantwoorden moeten we terug naar de manier waarop de liberale en de vitale dynamiek op elkaar inwerken. In de eerste paragraaf heb ik gesteld dat beginselen als vrijheid en gelijkheid een versnelling van de sociaal-culturele evolutie teweeg brengen. Zo vormde het beginsel van de vrijhandel een belangrijke stimulans voor de economische ontwikkeling van de negentiende eeuw.¹⁰ Het gelijkheidsideaal zorgde voor meer betrokkenheid van burgers bij de politieke besluitvorming.¹¹ Vrijheid van meningsuiting was een belangrijke voorwaarde voor de culturele bloei in moderne samenlevingen. En de gelijkwaardigheid van seksuele voorkeuren heeft gemaakt dat het stedelijke leven zeer divers geworden is. Met andere woorden: de liberale orde zorgt er veelal voor dat de variatie in levensvormen een zo snelle toename laat zien dat de op selectie en behoud gerichte krachten in het defensief raken.

Hierbij hangt alles van het juiste tempo af. In theorie kan men zich vier situaties voorstellen. In het eerste geval zet het proces van innovatie en toenemende variatie zo sterk door dat alle pogingen tot selectie, normalisatie of behoud ineffectief worden. We zijn dan getuige van een onomkeerbare verandering die over de hele breedte van de samenleving wordt aanvaard. In het tweede geval roept de vernieuwing bepaalde tegenkrachten op die voldoende sterk blijken om de ontwikkeling te compenseren of te matigen. Dat mondt dan uit in een nieuwe balans tussen traditie en verandering, tussen modernisering en behoud, tussen normaliteit en afwijking. In het derde geval is de spanning tussen de nieuwe initiatieven en traditionele waarden zo groot dat het tot een confrontatie komt. Er ontstaat een strijd waarbij we niet op voorhand weten wie haar wint. De balans zou kunnen doorslaan in het voordeel van de verandering maar het is evengoed mogelijk dat traditionele waarden aan het langste eind trekken. Soms zijn deze laatste zelfs zo sterk zijn dat nieuwe ideeën al in een vroeg stadium sneuvelen. In het vierde geval doet zich iets voor wat het midden houdt tussen deze scenario's. We worden dan geconfronteerd met een relatief snelle verandering die op gespannen voet met traditionele waarden staat maar zonder dat deze onmiddellijk gemobiliseerd worden om hun matigende werk te doen. Bijgevolg ontstaat er een vacuüm met aan de ene kant de krachten die vernieuwing of verandering voorstaan en aan de andere kant de krachten die zich vanuit traditionele waarden teweestellen maar zonder dat ze tot een tegenaanval (kunnen) overgaan.

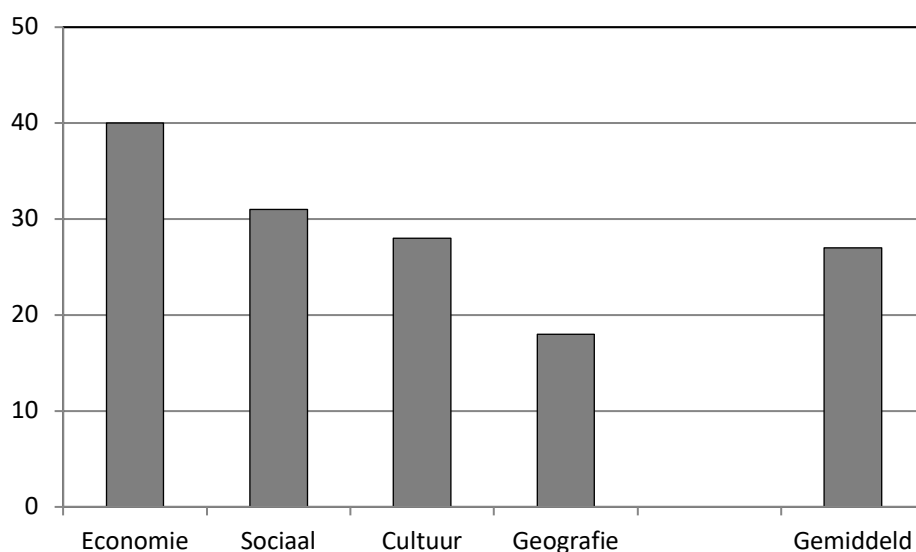
Volgens mij was het deze vierde situatie die tot de Brexit heeft geleid. Uiteraard spelen contingente factoren bij dat soort doorbraken een voornamelijk rol. De zittende regering kan een taxatiefout maken, er kan onverwacht een dramatische gebeurtenis optreden, internationale spanningen kunnen voor extra druk zorgen et cetera. Maar minstens zo belangrijk is dat zich in de vier besproken domeinen tendensen voordeden die al geruime tijd weerstand of zelfs weerzin oproepen. De klachten over het verdwijnen van industriële werkgelegenheid waren zonder meer reëel maar ze kwamen door de bekering van Labour tot het neoliberalisme niet publiekelijk tot uitdrukking. De ergernis van Engelse burgers over het naar hun mening onbeschaafde gedrag van immigranten nam in de loop der jaren toe maar kon door het Britse zelfbeeld niet in het openbaar gearticuleerd worden. De afstand tussen het platteland dat in elk opzicht leger werd en Londen als het bloeiende centrum van Engeland groeide jaar na jaar

maar zonder dat bestuurders zich daarom bekommerden. En de toch al breekbare lijn van de Britse eilanden met het Europese vasteland werd op een geven moment zo dun dat er weinig nodig was om te komen tot een breuk. Zo kon zich op elk van deze vlakken een configuratie ontwikkelen waarbij de sociale en normatieve leegte van een liberale orde door de schijn van moderne vitaliteit aan het oog onttrokken werd. Men hoeft dan slechts te wachten op enkele politieke entrepreneurs die de latente onvrede in een publieke opstand laten overgaan.

Een Nederlands scenario

Mijn onderscheid tussen vier scenario's houdt tevens in dat deze plotselinge breuk niet op een fataliteit berust. Tien jaar geleden sprak ik het vermoeden uit dat modernisering zich op een cyclische manier voltrekt en wel in die zin dat er vaak een fase is die in het teken van toenemende variatie en vernieuwing staat terwijl een latere fase de nadruk juist op selectie en normalisatie legt.¹² Nu zou ik daaraan willen toevoegen dat die cyclus geen automatisme is en dat de politieke klasse daar een actieve rol bij speelt. Zij kan ongeremd op liberale waarden als innovatie, marktwerking, vrijhandel, emancipatie of diversiteit inzetten en daarbij het risico van tegenkrachten op de koop toe nemen. Het lijkt erop dat men deze werkwijze lang bij het uitbreiden van de Europese Unie volgde. Uiteraard kunnen politici ook het omgekeerde doen door zich vast te klampen aan of terug te keren tot meer traditionele waarden uit naam waarvan ze alle variatie inperken. Het lijkt erop dat autocraten als Poetin of Erdogan deze werkwijze volgen. Het meest relevant lijkt een gebalanceerde werkwijze waarbij men weliswaar voor innovatie of meer variatie kiest maar op een zodanige manier dat de aanhangers van traditionele normen of waarden de modernisering kunnen bijbenen. Deze strategie werd eind negentiende eeuw gevolgd toen men de spanningen als gevolg van de industrialisatie moest opvangen.

Figuur 3
Onderwerpen (procent) waarbij een zekere analogie tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk waarneembaar is.

Dat brengt ons bij de vraag wat zich in Nederland zou kunnen afspelen. Hoe waarschijnlijk is het dat wij op het verlaten van de Europese Unie afstevenen? Welke factoren uit het Engelse scenario zijn ook in ons land aan het werk? En ontwaren we al politieke ondernemers die de sluimerende onvrede in een politieke opstand kunnen omzetten? Het is evident dat we voor het beantwoorden van deze vragen niet met het lezen van één boek kunnen volstaan. Een diepgaand onderzoek waarbij men zowel objectieve data bestudeert als subjectieve gevoelens lijkt meer dan wenselijk. Helaas moet ik me om praktische redenen tot de uitkomsten van mijn close reading beperken. Daartoe heb ik het in deel 2 geschetste beeld verdeeld in 66 waarnemingen om vervolgens na te gaan of ze met de Nederlandse situatie overeen komen (zie bijlage 1). Dat blijkt in slechts bescheiden mate het geval te zijn. Voor ruim een kwart van de onderwerpen (27 procent) geldt dat processen die zich volgens Ketelaar in het Verenigd Koninkrijk voordeden ook in ons land aan de orde zijn. Het betekent dat een simpele herhaling van de gebeurtenissen aan gene zijde van de Noordzee niet heel erg waarschijnlijk is. Bovendien kunnen we nagaan op welke onderwerpen de eventuele analogie betrekking heeft. De meeste overeenkomsten (40 procent) zijn te vinden in het economische domein. Dat is niet zo vreemd omdat Nederland en Verenigd Koninkrijk op dat vlak inderdaad het nodige gemeen hebben. Denk aan het verdwijnen van de zware industrie, het gewicht van zakelijke dienstverlening of het feit dat partijen als christendemocraten en sociaaldemocratie de afgelopen decennia het neoliberalisme omarmd hebben.

Er zijn ook relevante overeenkomsten op sociaal gebied (31 procent). De afstand tussen op innovatie of diversiteit gerichte grote steden enerzijds en meer homogene of op behoud gerichte delen van het platteland anderzijds lijkt ook in Nederland groeiende. Maar we kunnen de parallel niet ver doortrekken want de samenballing van kapitaal en creativiteit in Londen neemt in ons land een meer gespreide vorm aan. Verder zijn de afstanden minder groot en bovendien gaan Nederlanders minder ver in het romantiseren van hun platteland dan de Engelsen. Bovendien missen we de spanningen die Engeland en Schotland uit elkaar dreven, al mag de mentale afscheiding van een regio als Limburg niet worden onderschat. In het culturele domein dienen zich minder parallellen aan (28 procent). Het is waar dat heel wat Nederlanders zich aan de levenswijze van migranten ergeren en dat rechtse partijen deze onvrede met succes aangrijpen. Maar we gaan wel op een andere manier met die spanning om. Er is weinig te merken van het respect dat de Britten graag opbrengen om nog maar te zwijgen van omzichtig taalgebruik. Met een mengeling van trots en botheid zeggen veel Nederlanders waar het op staat. Los van de vraag hoe men dat apprecieert, verkleint het wel de kans dat we op dit vlak voor verrassingen komen te staan. Ten slotte is de analogie van beide landen gering als het om geografische aspecten gaat (18 procent). De voornaamste overeenkomst lijkt te zijn dat ook wij ons al eeuwen op de zee richten en sterk afhankelijk zijn van handel met het buitenland. Maar verder doet zich veeleer de omgekeerde situatie voor in die zin dat de eilandbewoners van het Verenigd Koninkrijk zich mentaal van de buitenwereld afsluiten terwijl Nederland als doorvoerhaven te midden van grotere landen sinds jaar en dag meer openheid voor externe invloeden demonstreert.

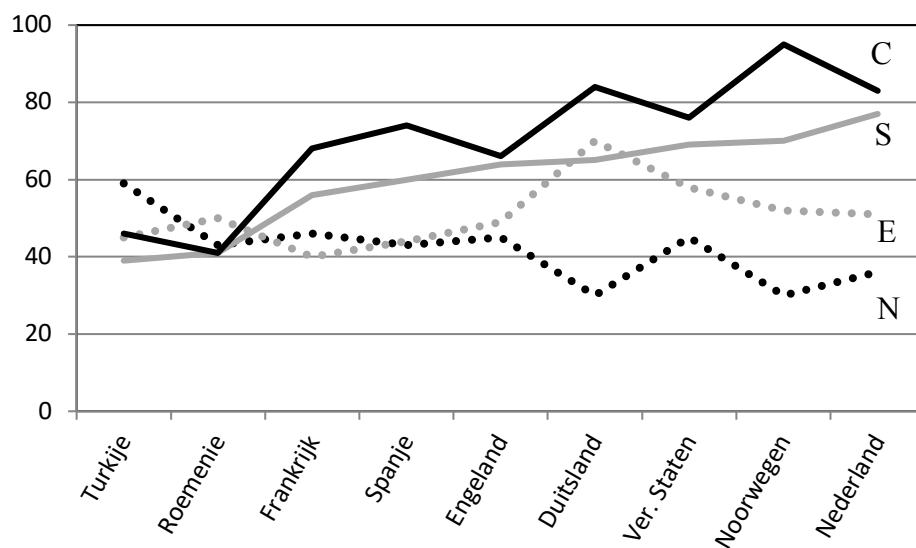
Een bredere context

Het kan geen kwaad om de vergelijking tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk van een bredere context te voorzien. Daartoe grijp ik terug op dynamiek in figuur 2. We kunnen deze voor een aantal landen preciseren met behulp van de *World Values Study* die de afgelopen decennia door Inglehart en collega's werd opgezet.¹³ Dit onderzoek bevat twee indicatoren voor de mate waarin een bevolking het belang van *marktwerking* onderschrijft. Het gaat om

de vraag of ze competitie een goede zaak vinden (E039A) en of ze met grotere inkomensverschillen kunnen instemmen (E035). Verder zijn er vier waarden die met een *grootstedelijke* habitus verband houden. Instemming met de gedachte dat men kinderen respect en tolerantie voor anderen moet bijbrengen (A035), mate waarin men tevreden met het eigen leven is (A170), instemming met de uitspraak dat de meeste mensen te vertrouwen zijn (A165) en het oordeel dat de eigen keuzevrijheid heel behoorlijk is (A173). Vervolgens telt het onderzoek drie indicatoren voor *culturele* dynamiek: tevredenheid met het functioneren van democratie in eigen land (E110), instemming met de idee dat democratie al met al het beste stelsel is (E123) en de mate waarin men in eigen land de individuele mensenrechten respecteert (E124). Ten slotte vier vragen die aangeven hoezeer burgers zijn gehecht aan traditionele waarden als *nationaliteit* en gezagsuitoefening. Het betreft instemming met de these dat kinderen vooral moeten leren te gehoorzamen (A042), de mate waarin men zelf behoefte aan een sterke leider heeft (E114A), het aanvaarden van de idee dat immigranten zich moeten aanpassen (E145) en de mate waarin men trots is op de eigen nationaliteit (G006). Omwille van het overzicht bepaal ik voor elk domein de gemiddelde score per land (zie figuur 4). Volledigheidshalve wijs ik erop dat alle data aan de onderzoekronde van het jaar 2000 zijn ontleend.

Figuur 4

Gemiddelde score (procent) op economische (E), culturele (C), nationale (N) en stedelijke dynamiek (S) voor acht Europese landen en de VS in het jaar 2000.

Deze gegevens laten een paar conclusies toe. Ten eerste zien we dat er duidelijke verschillen optreden in de mate waarin landen traditionele en nationale waarden van belang vinden. Die waardering is het hoogst in Turkije (59 procent) en het laagst in Duitsland en Noorwegen (beide 30 procent). De score voor Engeland (45 procent) ligt bij het gemiddelde maar Nederland zit met 36 procent aan de lage kant. Ten tweede zijn de verschillen met betrekking tot economische dynamiek wat minder groot. De mate waarin men competitie onderschrijft schommelt (met uitzondering van Duitsland) in genoemde landen rond het gemiddelde. Ten derde treden er forse verschillen op als het om een grootstedelijke houding gaat. Deze is voor Turkije of Roemenië het laagst (39 resp. 41 procent) en voor Noorwegen of Nederland het hoogst (70 resp. 77 procent). Ten vierde zien we een vergelijkbare tendens bij de culturele dynamiek, zij het dat de waarden hier nog meer uiteen lopen. De laagste scores treffen we

opnieuw in Roemenië en Turkije aan (41 resp. 46 procent) terwijl Nederland (83 procent), Duitsland (84 procent) en Noorwegen (95 procent) de hoogste waarden laten zien.

Al met al brengen deze data een behoorlijk differentiatie aan het licht. Er zijn landen waar de score voor nationale, economische, stedelijke en culturele dynamiek vrij dicht bij elkaar liggen. Dat lijkt zich met name in Zuidoost Europa voor te doen. Er zijn ook landen waar de betreffende waarden ver uit elkaar liggen, iets wat met name voor Noordwest Europese landen geldt. Zo blijkt dat de situatie van land tot land sterk varieert. Bovendien speelt de inhoud van de onderzochte waarden mee. Het lijkt erop dat genoemde landen in hun waardering voor nationale tradities niet al te veel van elkaar afwijken (met uitzondering van Turkije waar nationalisme veel hoger scoort) maar bij stedelijke en culturele dynamiek treden meer verschillen op. Dat lijkt me relevant omdat het uiteindelijk niet om de dynamiek van afzonderlijke domeinen gaat. Het gaat in de politiek vooral om de manier waarop verschillende dynamieken op elkaar inwerken. Het is denkbaar dat eventuele nationalistische reacties op toegenomen spanningen worden getemperd of gecompenseerd door krachten die culturele of grootstedelijke waarden aanhangen. In Engeland beperkten die krachten zich tot hoogopgeleide burgers en de hoofdstedelijke regio maar het zou in landen als Nederland of Noorwegen om een ruimer deel van de bevolking kunnen gaan. Ook dit wijst erop dat bij het generaliseren van de Engelse ervaringen voorzichtigheid geboden is.

Oppassen voor verrassingen.

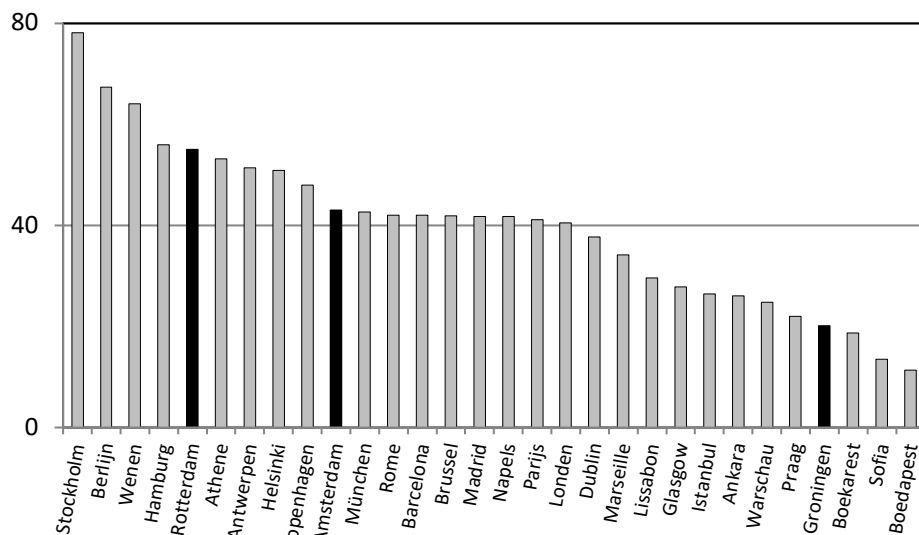
Hoewel de strekking van het voorgaande geruststellend klinkt, moeten we serieus rekening houden met het feit dat een situatie van gespannen stilte kan omslaan in zijn tegendeel. De aanleiding hoeft niet groot te zijn. Bovendien blijkt dat er de afgelopen tien jaar in Nederland en andere Noordwest Europese landen het nodige veranderd is. We weten dat landen die in het jaar 2000 nog een democratisch en liberaal gezicht toonden inmiddels recht-populistisch bewegingen in huis hebben. In de jaren 2007-2010 kwam de Fremskrittpartiet in Noorwegen op 23 procent van alle stemmen uit terwijl onze PVV ruim 16 procent van het electoraat veroverde. Ook in Duitsland timmert het nationalisme flink aan de weg. Dit tempert het optimisme van de zojuist gemaakte opmerking dat de democratische en grootstedelijke habitus voor een zekere balans zou kunnen zorgen. We staan hier voor een paradoxaal gegeven dat ik al eens behandeld heb, namelijk het feit dat de afweer van migranten de afgelopen decennia juist in Noordwest Europa sterker werd.¹⁴ Dit laat zich illustreren door de gegevens in figuur 5 die handelt over de mate waarin burgers de integratie van migranten in hun eigen stad mislukt achten. De cijfers dateren uit het jaar 2009 en zijn ontleend aan een rapport dat in opdracht van de Europese Commissie werd gemaakt.

Deze gegevens laten zien dat er per land nogal wat verschil kan zijn. Van de drie Nederlandse steden die aan het onderzoek meededen, doen zich in Amsterdam en vooral in Rotterdam de nodige problemen voor terwijl Groningen vrijwel niets te klagen heeft. Opmerkelijk is evenwel dat de veel klachten uit Noordwest Europese steden afkomstig zijn. Volgens de burgers van Stockholm, Berlijn, Hamburg, Rotterdam, Antwerpen, Helsinki of Kopenhagen ging het met de integratie niet best. Steden als Istanbul, Ankara, Warschau, Praag, Boekarest, Sofia en Boedapest leverden veel minder klachten op. Daarbij moet bedacht worden dat de eerste groep van steden tot zogenaamde *high trust societies* behoort en dat voor de laatste groep het tegendeel opgaat. Er is kennelijk een samenhang tussen de mate waarin burgers elkaar vertrouwen en de mate waarin ze zich aan immigranten ergeren. Deze spanning wijst opnieuw op een culturele dynamiek. Bij veel onderwerpen lopen de culturele voorkeuren van

landen waaruit migranten veelal afkomstig zijn en de voorkeuren van Noordwest Europa sterk uit elkaar. Denk aan zaken als de relatie van man en vrouw, omgang met gezagsverhoudingen of denkbeelden over geloof en democratie. Denkend aan de waarnemingen van Ketelaars beseffen we dat deze sociaal-culturele spanningen zich niet tot Engeland beperken. Ze doen zich evengoed in Nederland en andere landen van Noordwest Europa voor.

Figuur 5

Aandeel (procent) van de respondenten die niet tevreden zijn met de mate waarin immigranten in het stedelijk leven zijn geïntegreerd.

Daarmee zijn we terug bij de vraag die de titel van dit essay aan de orde stelt. Wanneer liberale beginselen als vrijheid en gelijkheid ergens zijn neergedaald dan zou het in de *high trust societies* van Noordwest Europa moeten zijn. En uitgerekend daar kwamen de afgelopen decennia behoorlijk sterke nationalistische bewegingen op. Het onderstreept nog eens dat liberale beginselen voor het behoud van een samenleving niet volstaan. Hun betekenis staat buiten kijf want ze hebben bij het moderniseren van de samenleving een cruciale rol gespeeld. Maar vrijheid, diversiteit, respect, tolerantie, gelijkheid en innovatie alleen zijn nooit genoeg. Ook de liberale maatschappij moet op voldoende normatieve substantie kunnen terugvallen. Deels omdat het onderhoud van de liberale orde zelf een aantal positieve normen en waarden vooronderstelt. Deels omdat deze waarden het negatieve van de liberale orde van tijd tot tijd temperen. Het is uiteindelijk de balans van vitale en liberale dynamiek die bepaalt in hoeverre de moderne samenleving als een duurzaam en leefbaar geheel ervaren wordt. Laat een politieke klasse de vitale waarden teveel buiten schot dan riskeert ze niet alleen dat de liberale orde geleidelijk erodeert. Ze loopt eveneens het risico dat het voortdurend hameren op innovatie en diversiteit het vacuüm creëert dat op een onverwacht moment of op een moeilijk te controleren wijze in zijn tegendeel omslaat. Dat is de les die we ons na Brexit moeten aantrekken en die met de verkiezing van Trump alleen maar dringender geworden is.

Bijlage 1

Waarnemingen door Ketelaars inzake het Verenigd Koninkrijk, gevolgd door mijn eigen inschatting of die ook voor Nederland opgaan.

Economisch

1	Sociale klassen spelen in Engeland een voorname rol.	nee
2	Maatschappelijke bovenlaag omvat 6 procent van de bevolking.	nee
3	Betrekkingen tussen hogere en lagere klasse zijn weinig hartelijk.	nee
4	Terwijl Londen groeide kwam er een einde aan de zware industrie.	ja
5	Het aantal banen in de maaksector is met 60 procent gedaald.	ja
6	Noordelijke steden kwamen in een neerwaartse spiraal terecht.	nee
7	Eind jaren zeventig opende Thatcher een aanval op de vakbonden.	nee
8	Engelse politiek laat meer confrontatie dan samenwerking zien.	nee
9	Labour bekeerde zich in de jaren negentig tot het neoliberalisme.	ja
10	Achterban van arbeiders voelde zich verraden	ja

Politiek

11	Liefde van de Engelsman voor het platteland gaat boven alles.	nee
12	Mythe dat het dorpsleven veilig en harmonieus zou zijn.	nee
13	Men wil platteland tegen boze krachten van buiten beschermen.	nee
14	Platteland wordt geleidelijk stiller, grijzer en eenzamer.	ja
15	Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland geen hechte eenheid.	nee
16	Schotten voelen zich niet langer betrokken Engeland.	nee
17	Schotland begon zich steeds meer te profileren als pro-Europees.	nee
18	Gasvoorraden helpen Schotland bij streven naar autonomie	nee
19	Verstandshuwelijk met Engelsen is langzamerhand voorbij	nee
20	Londen is hét centrum van macht, cultuur, rijkdomen en dynamiek.	nee
21	Londen blijft talent en kapitaal uit de hele wereld aantrekken.	nee
22	Londenaren zijn jonger, beter opgeleid en linkser dan gemiddeld.	nee
23	Vooraf rijke Londenaren profiteerden van de economische dynamiek.	ja
24	Gewone middenklasse moet naar de stedelijke periferie uitwijken.	ja
25	Sommige Londense wijken kennen een lage levensverwachting.	ja
26	Glanzende architectuur maskeert sociale tegenstellingen.	ja

Cultureel

27	Bemoei je met je eigen zaken en geef anderen een faire kans.	nee
28	Brengt groot respect voor onderlinge gelijkheid met zich mee.	nee
29	Engelsman zal ik alle gevallen zijn fatsoen houden.	nee
30	Ook zonder queue weten alle klanten wiens beurt het is.	nee
31	Respect voor privacy vervult een cruciale rol.	nee
32	Anderen moeten zich aan mij gaan opdringen.	nee
33	Engelsen nemen van nature een gereserveerde houding aan.	nee
34	In elke situatie excuseert men zich voor ongemak	nee
35	Men voorkomt aanvaringen met omzichtig taalgebruik	nee
36	In het openbaar je ergernis tonen geldt als vernederend.	nee

37	Omslachtige benadering is de basis voor een goed contact.	nee
38	Een Engelsman zegt vrijwel nooit wat hij bedoelt	nee
39	Culturele code voorkomt dat je migranten tot de orde roept.	nee
40	Gedrag van vreemdelingen roept steeds meer onbehagen op.	ja
41	Veel Engelsen voelen zich in hun eigenheid bedreigd.	ja
42	Storend dat migranten aan hun culturele codes vasthouden	ja
43	Er kwamen veel meer immigranten naar Engeland dan beloofd.	ja
44	Veel Engelsen voelen zich door immigranten overspoeld.	ja

Geografisch

45	Wonend op een eiland zijn de grenzen volkomen duidelijk.	nee
46	Eiland maakte Engelsen tot handelaren en zeevaarders	ja
47	Door Britse rijk kon men vasthouden aan eigen taal en spelregels	nee
48	Eiland een thuishaven die men tegen externe gevaren wil beschermen.	nee
49	Er is een preciaire balans tussen avontuur en veiligheid.	ja
50	Men is al langer van wereldwijde handelsstromen afhankelijk.	ja
51	Engeland al bijna 1000 jaar niet meer door anderen veroverd.	nee
52	Van Eerste Wereldoorlog heeft men een vereenvoudigd beeld.	nee
53	Inzake de Tweede Wereldoorlog staat de eigen heldenrol voorop.	nee
54	WOII versterkte het zelfbeeld van een moreel superieure staat.	nee
55	Tot eind jaren vijftig was Engeland een machtig wereldrijk.	nee
56	Geloof bestaat dat men weinig van het buitenland te leren heeft.	nee
57	Economische en militaire macht is nog altijd zeer aanzienlijk.	nee
58	Kloof tussen het Engelse zelfbeeld en de blik van anderen.	ja
59	Relatie met EU van meet af aan zeer ambivalent.	nee
60	Men denkt in termen van Engeland versus continent.	nee
61	Overtuigde Europeanen zijn de Britten nooit geweest.	nee
62	Economische motieven speelden steeds een grote rol.	nee
63	Men voelde zich vernederd door het weigeren van De Gaulle.	nee
64	Men verwachtte op voet van gelijkheid te kunnen onderhandelen.	nee
65	Berichtgeving over Europese Unie is vaak evident onjuist.	nee
66	Gezag van het Hof in Straatsburg wordt nauwelijks niet erkend.	nee

---

Bronnen

- ¹ Berlin, I. (1958) 'Two Concepts of Liberty', in: I. Berlin (1969) *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press.
- ² Lefort, C. (2016) *Wat is politiek?* Amsterdam: Boom Uitgevers.
- ³ Gunsteren, H. van (1992) *Eigentijds burgerschap*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- ⁴ Hofstede, G. (1991) *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*, Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- ⁵ Buskes, C. (2006) *Evolutionair denken. De invloed van Darwin op ons wereldbeeld*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- ⁶ Henrich, J. (2016) *The Secret of our Success. How culture is driving human evolution, domesticating our species and making us smarter*, Princeton: Princeton University Press.
- ⁷ Norris, P. & R. Inglehart (2004) *Sacred and secular. Religion and politics worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ⁸ Gegevens ontleend aan A. Maleki (2015) *Patterns of Culture and Models of Democracy*, Tilburg: Tilburg University (dissertatie).
- ⁹ Ketelaar, T. (2017) *Mind The Gap. Het Engelse eilandgevoel en de vele tegenstellingen in één land*, Houten: Spectrum.
- ¹⁰ Maddison, A. (2007) *Contours of the World Economy 1-2030 AD*, Oxford: Oxford University Press.
- ¹¹ Fukuyama, F. (2014) *De oorsprong van onze politiek 2. Orde en verval*, Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.
- ¹² Brink, G. van den & T. Brandsen (2006) Meervoudig bestuur: de zoektocht naar een nieuw verhaal, in: E. Cornelissen, P. Frissen, S. Kensen & T. Brandsen red. (2006) *Betoverend bestuur. Legitimiteit, vitaliteit, meervoudigheid*, Den Haag, Uitgeverij Lemma, p. 207-218.
- ¹³ Inglehart, R., M. Basanez, J. Diez-Medrano, L. Halman & R. Luijkx ed. (2004) *Human Beliefs and Values. A cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 values surveys*, Mexico: Siglo XXI Editores.
- ¹⁴ Brink, G. van den ed. (2016) *Moral Sentiments in Modern Society. An New Answer to Classical Questions*, Amsterdam: Amsterdam University Press.